
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Холиқова Раҳбархон Эргашевна,
Тошкент давлат техника университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси мудири
тарих фанлари доктори, профессор

ХІХ АСР БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ МЕЪМОРЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-2-1>

АННОТАЦИЯ

Мақолада XIX асрда Бухоро амирлигида меъморчилик ва қурилиш ишида қандай анъаналар мавжуд бўлганлиги у ерда қурилган Ситораи Моҳиҳосса, Арк, Чор минор, қурилишида қўлланилган услублар, безаклар тарихи ҳақида сўз боради. Бу давр меъморчилиги ҳақида рус талқиқотчилари, маҳаллий муаллифлар томонидан билдирилган фикрлар таҳлил қилинади. Шунингдек ўша давр талқиқотчилари Бухоро шаҳри кўчалари, масжид ва мадрасалари ҳақида ҳам маълумот берадилар.

Калит сўзлар: меъморчилик, иншоот, минора, арк, қалъа деворлари, мадраса, карвонсарой, мажмуа, сарой, қароргоҳ, гузар, дарвоза, даҳлиз, хонақоҳ, айвон.

Халикова Раҳбар Эргашевна,
Ташкентский государственный технический университет
заведующая кафедры "Истории Узбекистан"
доктор исторических наук, профессор

ТРАДИЦИИ АРХИТЕКТУРЫ В XIX ВЕКЕ В БУХАРЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о традициях архитектуры и строительства в Бухарском эмирате в XIX веке, построениях Ситораи Мохиҳасса, Арк, Чор Минор стиль используемый в строительстве, история декорации. Об архитектуре этой эпохи анализируется мнения русских исследователей и местных авторов. В то же время исследователи также предоставляют информацию об улицах, мечетях и медресе в Бухаре.

Ключевые слова: архитектура, здание, башня, дуга, стены замка, медресе, караван-сарай, комплекс, дворец, лагерь, гузар, ворота, прихожая, столовая, терраса

Xalikova Raxbarxon,
Tashkent State Technical University
Head of the Department "History of Uzbekistan"
Doctor of Historical Sciences, Professor

TRADITIONAL ARCHITECTURE OF THE XIX CENTURY OF BUKHARA

ANNOTATION

The article represents traditions of architecture and construction in Bukhara Emirate during XIX century, as well as the history of embroideries and technics of construction of Sitorai Mokhihossa, Ark and Chor Minor. Russian researchers analyze the local authors opinions about those times architecture. And also researchers of that period gave the information about the streets, mosques and medreses.

Key words: architecture, building tower ark, walls of the castle residence, guzar, gate lodge, veranda.

Бухоро меъморчилиги ва қурилиш иши қадимий тарихга эга. Биз ўрганаётган давр ҳақида кўплаб олимлар ҳам ўз изланишларини олиб борганлар. Булар, Э.Эверсман[1], Н.Хаников[2], П.П.Шубинский[3], И.И.Умняков [4], В.В.Бартольд [5], О.А.Сухарева [6], Е.К.Мейендорф [7], М.И.Ремпель [8], Г.А.Пугаченкова[9], П.Савельев [10], маҳаллий тарихчилардан, Муҳаммад Али Балжувоний [11], А.М.Мухамеджонов[12] ва бошқалар.

Бухоро XIX асрдаги ва XX аср бошларидаги меъморий анъаналарга мурожаат этар эканмиз бу ҳудудда алоҳида меъморий анъана мавжуд бўлганлигини гувоҳи бўламиз. Бухоро меъморчилик мактаби анъана бўлиб қолган уй-жой меъморчилигининг ёрқин намуналарини ўзида мужассам этган.

Бухоро шаҳрининг анъанавий халқ меъморчилигини тавсифлар эканмиз, шуни таъкидлаш жоизки, унда турар жой кварталларини тартиб билан қуриш режалаштирилмаган. Уй-жойлар бетартиб равишда қурилган. Аммо кварталлар қурилишини кузатар эканмиз, турар -жойлар ҳудудида сув ҳавзалари (ҳовузлар) борлиги одатда уларнинг атрофида гузарда истиқомат қилувчилар учун масжидлар қурилишига эътибор берилганлигини илғаб олиш қийин эмас. Ўрта Осиё шаҳарлари халқ турар жойларининг таниқли талқиқотчиси В.Веронина турар жой қиёфаси бир қатор ижтимоий, тарихий, этник, табиий иқлим омиллари билан боғлиқ эканлигини қайд этган. "Турар жойнинг алоҳидалиги, кўчадан унинг ажратилганлиги, кўчалар ораси араваларнинг эни ва қўлами ҳажмида йўл қолдирилганини аниқлади. Ўрта аср феодал тузуми шароитларидан келиб чиқиб турар жойларни ёпиқ деворлар билан яқунлашнинг ҳам ўз сабаблари бор эди. Масалан, баъзи ҳолларда ўзига тўқ шахслар ўз бойлигига босқинчиларнинг даҳл қилишларидан ҳимояланишга мажбур бўлганлар. Кечки пайт аҳолининг хавфсизлиги етарли таъминланмаган; ёзнинг юқори даражадаги иссиқлигига қарамай, шаҳарнинг ночор санитар ҳолати, турар жойларнинг кўчадан ажратиб ва қўлай микроиклим яратиш, тозаликни таъминлаш ва ҳақозоларга мажбур бўлинган [13].

Алоҳида меҳмонхоналарни эса фақат бадавлат, таъминланган оилаларгина барпо этганлар. Аҳолининг камбағал қатламларида бундай хоналар бўлмаган. Кўпгина оилаларнинг турар-жойлари тарҳи, улар аъзоларининг сони билан боғлиқ бўлган усти ёпиқ ҳовлида айвон иншоот), хўжалик хоналари, молхона (оғилхона), хожатхона ва ҳовлини ўзига қамраб олган. Бухорода асосан, одатда икки ёки уч қаватли уйлар қурилган. Бу ҳолат шаҳар аҳолисининг зич жойлашганлиги билан изоҳланган.

Е.Мейендорф уйлар қурилишининг қуйидаги хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатларини кашф этади: "кулрангроқ рангдаги лойсувоқ деворлар", "қийшиқ-қингир, ифлос ва бир амаллаб ўтказилган кўчалар, дерзасиз уйлар, тор кўчалар. Бу ҳолатни XX аср бошида яшаб ижод этган татар маърифатпарвар адиби ва жамоат арбоби Бурхон Шараф ҳам "Бухоро мактублари" хотира қайдларида тўхталиб ўтади: Бухоронинг кўчалари тор, нотекис, тош ётқизилмаган, ёруғ тушмайди, уйлари лойдан, деразалари бинонинг ички ҳовли қисмида" [14]. Буларнинг барчаси миллий меъморчиликнинг султ ривожланганлигидан дарак беради.

Маҳобатли иншоотлардан Мейендорфни хон саройи - "арк", Мири араб минораси, масжиди, мадрасаси, қарвонсаройи ўзига жалб этган[15]. Бироқ Мейендорф мазкур қурилишларнинг тарихи хусусида батафсил маълумотлар бермайди. Муаллиф Бухоро бозорларини жуда ёрқин рангларда баён қилади [16].

Муҳаммад Али Болжувоний "Тарихи Нофейй (Фойдали тарих)" асарида " Бу шаҳарда 196 та маҳалла, 299 та беш вақт номоз ўқиладиган масжид мавжуд", деб Бухоро шаҳри атрофини девор ва қалъалар ўраб туриши ва унда 11 та дарвоза ўрнатилганлиги ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Бу дарвозалар қуйидагича номланган:

1. Қарши дарвозаси уни Кавола дарвозаси ҳам дейдилар;
2. Бобои Порадуз дарвозаси;
3. Намозгоҳ дарвозаси Силоҳона (кўрхона) дарвозаси ҳам дейилур;
4. Шайх Жалол дарвозаси;
5. Қоракўл дарвозаси;
6. Тиргарон дарвозаси;
7. Талопоч дарвозаси;
8. Ўғлон дарвозаси;
9. Ҳазрати Имом дарвозаси;
10. Самарқанд дарвозаси;
11. Мозори Баҳовуддин дарвозаси [17].

Бухоро дарвозалари ҳақида И.В.Виткевич ҳам ўз асарида маълумот берган [18].

Бухорода 300 га яқин масжидлаш мавжуд эди. Бухородаги масжидлар ҳолати Виткевичнинг фикрича, уларнинг кўплари бизларнинг уйларимиздан ҳам хароб ҳолда бўлиб, беўхшов, лой чапланган, гумбазли қоронгу, минора ўрнида айримларида унча катта ва баланд бўлмаган мезона бўлиб, муаззин ўзининг азонларини масжиднинг зинасида айтарди. Кўпгина масжидлар унча катта бўлмай уларга 100 нари борса 150 киши сиған [19]. "Бу билдаи фохирада авлиё ва тақводорлар кўпдир. Қарийиб 400 та мадрасаси, бир қанча қабристонлари ва қорихоналари мавжуд" [20].

Аммо адолат юзасидан таъкидлаш жоизки, Бухоро шаҳридаги масжидлар юзаки қараганда, бир типда кўринса-да, бу турдаги иншоотларнинг бир талай турли-туман тархлаштирилган ва ҳажмий-фазовий ечимга эга бўлганлари ҳам мавжуд эди. Гузар масжидлари айтилган улар улкан дид ва яратувчанлик қобилиятга эга бўлган халқ усталари томонидан бунёд этилган эди.

Дастлаб XVIII аср бошида Бухоро Регистонининг ғарб томонида Арк (хон ўрдаси ва қароргоҳи) қаршисида Болои - Ҳовуз масжиди (1712й) қурилган [21].

Айтиб ўтилган Болои - Ҳовуз масжидидан ташқари XVIII асрда Бухорода яна Домла Турсунжон мадрасаси (1796-1797), Халифа Худойдод иншооти мажмуаси (1777 йил) бир вақтда қурилиши бошланган иккита Раҳмонқул ва Элназар элчи мадрасалари ҳам шу (1794-1795) даврга мансуб [22].

XVIII асрда Бухородан 30 км масофада сўфий аёллари хонақоси Қиз-биби меъморий мажмуаси қурилган.

Бухородаги қадимий тарихга эга бўлган яна бир кўркем иншоот бу Ситораи Моҳиҳоссадир. Ситораи Моҳиҳосса саройи шаҳарнинг шимолий қисмида қурилган бўлиб, унинг эски қисми Амир Насрулло ва Амир Музаффар даврида бунёд этилган. Ситораи Моҳиҳосса саройининг янги бинолари Амир Абдулаҳатхон даврида қурилган. Саройнинг қадимги биносини уста Хўжа Ҳофиз, уста Насруллабой, уста Останакул ва бошқа халқ усталари қурган [23].

Бу бинонинг безашда халқ усталари ўйма ганчкорликда ва деворларга суръат солишда ажойиб маҳорат намуналарини кўрсатганлар. Ганчга заргарликка хос нозик санъаткорлик билан ишланган нақшлар ва шу нақшларнинг кўринишига мос қилиб жуда усталик билан ораларига ўрнатилган катта-катта ойналар бинога қандайдир салобат бағишлайди [24].

Ситораи Моҳиҳосса янги биноларини қурилишини Мирзо Устамехдин, инженерлик ишларини Маргулис олиб борган. Ситораи Моҳиҳосса архитектура кўриниши бадий безакларини амалга оширишда халқ усталарининг меҳнатига тан бермай иложи йўқ. Сарой биносининг қурилишига дастлаб уста Абдурахим Ҳаётов, кейинчалик уста Ширин Муродов жалб қилинган [25]. "Оқ сарой" уста Ширин Муродов ижодининг намунасидир. У билан бирга ганчкорлардан уста Хўжакул, уста Хўжақурбон фаолият олиб борган. Ёғоч ўймакорлиги ишини саройда Қора Чубин, Абдуғафур амалга оширган. "Оқ сарой" ва айвон 1912-1914 йиллар ораллиғида қуриб битирилган.

Ситораи Моҳиҳосса янги қурилган биносига рус подшоси амалдорларини қабул қилишган бўлса эски биносида маҳаллий бойлар ва тадбиркорларни қабул қилинган [26].

1807 йилда Бухорода шаҳарнинг Мозористон дарвозаси қисмида, бадавлат

туркман Халиф Ниёзкул маблагига ноодатий бўлган Халиф Ниёзкул мадрасаси қурилган. Мазкур мадраса "Чор Минор" (Тўрт минора) номи билан ҳам машҳур. Мадраса ўз ичига икки томонлама бир қаватли хужралардан иборат ҳовли, устунли айвони бўлган, ёзги масжид тошлар билан сайқаланган ҳовузни ўз ичига қамраб олган. Мадраса ўзига хос бетакрор кириш қисми- тўрт равоқли гумбаз бурчакларидан мовий

гумбазчалари бўлган тўрт минора қад кўтарган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос нақшлар билан зийнатланган бўлиб бу алоҳида қиёфа акс этади.

Уч минора ёрдамчи хоналар вазифасини ўтаган. Тўртинчи минорада иккинчи қаватга, яъни кутубхонага олиб чиқувчи зина қурилган. Ўзбекистондаги шуки, Чор-Минор мадрасасининг ҳарбир тўрт минораси турлича шакл ўзгача безаги билан ажралиб туради. Маҳаллий аҳолининг иноят қилишларича, агар диққат-эътибор билан кузатилса, ҳар бир миноранинг зийнатида ҳоч, ярим ой, буддавий гилдирак рамзларини учратиш мумкин. Усталар ҳар бир минорада тўрт асосий динни биттадан тасвирлашга интиланган деб ҳисоблашади [27].

Г.А.Пугаченкова Чор Минор мадрасасини комплекс иншоот деб атайди, қайсики масжиднинг кубсимон массиви, тагига ғиштлар тўшалган ўйма ёғоч устунлари бўлган икки томонламали айвон, бир қаватли хужралар кириш қисми билан яқунланадиган иншоот тизмаси ҳовли юзаси бўйлаб ястанган.

Ҳовлида бир талай дарахтлар орасида асосий кириш қисмининг ўқидан четроқда катта сув ҳавзаси тошлар билан терилган зинасимон ҳовуз жойлашган" [28].

Бухоро меъморчилик мактаби архитектура ўймакорлик, ганчга ва ёғочга нақш ишлашнинг ўзига хос яхлит бир услубини илгари сурди.

Халқ усталари бир суръатда бўрттирма нақшларни бир-биридан ажратиш усулини ўзгартириш йўли биланоқ, бу суръатга тамомила бошқа тус бердилар. Уларнинг ижодида асрлардан бўён ишланиб, мукаммаллашиб келаётган ўймакорлик турларидан - пардоз ҳаммадан ҳам изчиллик билан акс эттирилган. Ўймакорлик турларини хилларга бўлишда фоннинг характери, рельефнинг кўндаланг кесими, зинадорлиги ва кўп хиллиги асос қилиб олинади [29].

Бу давр оммавий меъморчилиги ўрганиш учун И.Виткевичнинг маълумотлари катта аҳамият касб этади. Масалан турар жойлар хусусида, уйлар тагида омборлар ва ошхоналар қурилганлиги хабарини беради. Унинг ёзишча бухороликларнинг турар жойлари учун гавжум ҳовлилар, тор эшиклар, текис томлар, деразасиз кўчага чиқувчи, ёпиқ деворлар характерлидир. Бухороликларнинг тўрт девор ичидаги турмуш тарзи хусусида қуйидаги маълумот гувоҳлик беради: "Ҳовлига ҳам, уйга ҳам кишини киритмайдилар, эшиклар доимо берк бўлади; агар кимдир эшикни тақиллатса уй эгаси ташқарига чиқади, айниқса мусофир киши бўлса меҳмонни алоҳида - меҳмонхонада қабул қилади, бироқ ҳаммада ҳам бундай имконият мавжуд эмас. У бевосита дарвоза олдида жойлашган бўлиб, алоҳида девор билан ўралган [30].

Шаҳарнинг ўртасида Афросиёб қурдирган бир қалъа бор. Ҳозир уни Арки Олий дейдилар[31]. Бухоронинг энг таниқли архитектура бўлган қароргоҳ (Арк) - улкан фортификацион ер иншооти ҳисобланади. У 16-20 метр баланд қилиб уюлган тепа устида жойлашган[32]. Қароргоҳда: ҳокимлар саройи, сарой маҳкама арбоблари ва лашкарбошилар саройи ҳунармандлар устахоналари, хазина, қурол-аслаҳа хона, қариндош-уруғлар ва сарой аёнлари хоналари, кийим-кечак, гиламлар, қурол-яроғ, сарой бойликлари хоналари жойлашган. Регистон майдони узра қад кўтарган Бухоро Арки, ҳукмронликнинг даҳлсизлиги ва улугворлигининг рамзи ҳисобланади.

Бухоро Арки тарҳда тўғри конфигурацияга эга бўлган, махсус баландликка жойлашган, алоҳида мустаҳкамланган иншоотдир, майдони тахминан 4,2 гектарни ташкил этади. У: бири Шаҳристонга, бошқаси рободга олиб чиқувчи икки дарвозага эга бўлган[33]. Араблар истилосига қадар Аркда шаҳар ҳокимлари-бухорхудотлар яшади. Сомонийлар даврида (IX-X асрлар) Арк қайтадан қурилди, ҳамда девор ва мезаналар билан мустаҳкамланди. (Шимолий-ғарбий томондаги мезананинг ўрни ҳозиргача сақланган).

Қорахонийлар сулоласи даврида (XI аср) ва мўғуллар босқинчилиги вақтида (XIII аср) Арк бир неча марта вайрон қилинди. Арк XVI асрда Шайбонийлар сулоласи даврида ҳозирги қиёфасига кирди [34].

П.Савельев Арк ҳақида XIX асрнинг 30-йилларида қуйидагиларни ёзади: Бухородаги энг ажойиб бино бу арк, қароргоҳ ёки хон саройидир. У деярли шаҳар марказида бўлиб, кесик конус шаклидаги баландлиги 200 фут бўлган тепаликда жойлашган ва 60 фут баландликда бўлган тишсимон девор билан ўралган.

Қайсики, у фақат бир дарвозага эга бўлиб, гиштдан қурилган, ён томонларида тепаликнинг асосидан юқорига кўтарилиб борувчи миноралари бўлган. Қадимий равоқли узун даҳлиз тепаликнинг юқори қисмига олиб боради: у ерда хон, унинг фарзандлари, харами, бош вазири яъни қушбеги истиқомат қиладиган хоналар бир масжид, бир қанча зарурий хоналар бўлиб, у ерда ҳибс қилинганлар ва кўриқчилар ва отлар сақланадиган хоналар бўлган. Буларнинг барчаси бог билан ўралган. Хуфтон номозидан кейин, сарой қоровуллари икки баробар кўпайтирилган ва дарвоза беркитилган [35].

Арkning аксарият кўп бинолари манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида қурилган. Қароргоҳнинг тантанавор кириш қисми икки минора билан қуришб олинган. Миноранинг юқори қисмида яхши сақланиб қолган хоналар ва шаҳар қоровули учун терассалар галарейлар билан боғланган. Асосий дарвозага пандус (қия йўлак) орқали кўтарилган, қайсики усти ёпиқ узун даҳлиз орқали жомеъ масжидига олиб борган. Даҳлиз ёни бўйлаб , сув (обхона), кўм (реғхона) ва маҳбуслар учун камералар (қамоқхона-зиндон) жойлаштирилган.

Фарб томонда: подшо тахти "кўриниш-хона" (XVII асрда қурилган), жума масжиди (XVIII аср), амирнинг бош вазири, "қушбеги-боло" (XIX-XX аср), кутлов ҳовлиси "саломхона" (XIX-XX аср) ва отхона, "саис -ҳож" (XIX-XX аср) жойлашган.

Жанубий қисмда: Хонақо масжиди (XIX аср) ва амир ҳаммомининг қолдиқлари (XIX аср) сақланиб қолган.

Шимолий қисмда-Баттол - Фози хонақаси (XVIII аср) ва "Чилдухтарон" (40 қиз) масжиди; мазкур масжид амир Насрулло фармонида биноан қатл этилган қирқ қиз хотирасига (XVIII асрда) қурилган.

Бугунги кунга келиб, ўтмиш меъморлари яратган ва барчани ҳайратга солиб келаётган ёдгорликлар билан танишиш, уларга алоқадор тарихий манбаларни кунт билан ўрганиш кун тартибидagi муҳим масалалардан биридир. Зеро, маланий меросни чуқур эгаллаш, ундаги ижобий жиҳатларни узвий ривожлантириш келажак авлод маънавий тақомили учун ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Eversmann Eduard. Reise von Orenburg nach Bukhara.- Berlin, 1823
2. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. -СПб, 1892.
3. Шубинский П.П. Очерки Бухары. --СПб, 1892.
4. К вопросу об исторической топографии Бухары// Сборник Туркестанского восточного института в честь Э.Шмитда. -Ташкент, 1923.
5. Бартольд В.В. Место домусульманского культа в Бухаре и ее окрестностях. Соч. в 9-и томах. Том II, ч.2.-Москва: Наука, 1964, -С.471-481; Он же, Бухара. Ее памятники и их судьба. Соч.том IV.-Москва: Наука, 1965. -С.280-281.
6. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. -Ташкент: Фан, 1958 ; Она же, квартальная община позднефеодального города Бухары.-Москва: Наука, 1976; Ее же, Очерки по истории среднеазиатских городов // История и культура народов Средней Азии.- Москва: Наука, 1976. -С. 132-148
7. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга а Бухару. -М., 1975. -С.100-101.

8. Ремпель Л.И. Далекое и Близкое. Бухарские записи. -Ташкент. 1982.
9. Пугаченкова Г.А. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. -М., 1965.
10. Савельев П. Бухара 1835 году. С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 835 7ода включительно. -Спб., 1836.
11. Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (фойдали тарих). -Т.: Академия, 2001.
12. Мухамеджанов А.Р. Историко-топографический план Ахмада Дониша. // Общественная наука в Узбекистане. -Ташкент, 1965, №5.
13. Веронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана //http://wwwbuhara. ru/uz/compsitia/ 356 htm
14. Бурхон Шараф. Бухоро мактублари. Татар тилидан Шермурод Субҳон таржимаси. -Т.:Turon-ZaminZiyo, 2014. -Б.20.
15. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга а Бухару. -М., 1975. -С.100-101.
16. Ўша жойда. -С.101.
17. Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (фойдали тарих). -Т.: Академия, 2001. -Б.10.
18. Записки о Бухарском ханстве: (Отчеты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). -М.:Наука. Гл.ред. восточной лит. 1983.-С.98.
19. Ўша жойда. С.103.
20. Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (фойдали тарих). -Т.: Академия, 2001. -Б.10.
21. История народов Узбекистана. Т.2. -Тошкент, 1947. -С.133.
22. Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. -М., 1965. С.375.
23. Ремпель Л.И. Далекое и Близкое. Бухарские записи. -Ташкент. 1982. -С.151.
24. ЎзССР тарихи. -Т., 1971. -Б.470.
25. История Бухары с древнейших времен до наших дней. -Т.:Фан, 1976. -С.190.
26. Ремпель Л.И. Далекое и Близкое. Бухарские записи. -Ташкент. 1982. -С.152.
27. Пугаченкова Г.А. Чор Минор //http:// vseмирnaya-istoriya. ru/istoricheskie-pamyatniki /92-istoricheskibukhari/677-chor-minor. html.
28. Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. -М., 1965. С.376.
29. ЎзССР тарихи. -Т., 1971. -Б.471.
30. Записки о Бухарском ханстве: (Отчеты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). -М.:Наука. Гл.ред. восточной лит. 1983.-С.104.
31. Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (фойдали тарих). -Т.: Академия, 2001. -Б.16.
32. Бухоро қисқача справочник. -Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1959. -Б.32. www.ziyo.uz.com kutubxonasi.
33. Ремпель Л.И. Далекое и Близкое. Бухарские записи. -Ташкент. 1982. -С.104.
34. Бухоро қисқача справочник. -Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1959. -Б.32. www.ziyo.uz.com kutubxonasi.
35. Савельев П. Бухара 1835 году. С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 835 7ода включительно. -Спб., 1836. -С.8.